
УДК 340.11

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1171299>

orcid.org/0000-0002-7061-1996

© Процевський В.О., 2017

В.О. Процевський

ЩОДО МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ВИВЧЕННЯ ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН

Анотація. Метою наукової статті є дослідження сучасних методологічних засад вивчення правових дисциплін. Обґрунтовується, що будь-яка система знань має власні методологічні засоби, від раціональної розробки яких багато в чому залежить прогрес цієї науки. Відмічається, що дослідження предмета має починатися зі зрілої його форми, коли істотні його сторони досить розвинені і що на основі вивчення розвинуеного стану предмета даються початкові визначення його сутності. Доводиться необхідність здійснення пізнання предмета у відношенні як багатосторонності його охоплення, так і глибини проникнення в його сутність через категорії абстрактного і конкретного.

Ключові слова: право, методологія юридичної науки, методи наукового пізнання, діалектика, категорія абстрактного, категорія конкретного.

Аннотация. Целью научной статьи является исследование современных методологических основ изучения правовых дисциплин. Обосновывается, что любая система знаний имеет собственные методологические средства, от рациональной разработки которых во многом зависит прогресс этой науки. Отмечается, что исследование предмета должно начинаться со зрелой его формы, когда существенные его стороны достаточно развиты и на основе изучения развитого состояния предмета даются начальные определения его сущности. Доказывается необходимость осуществления познания предмета в отношении как многосторонности его охвата, так и глубины проникновения в его сущность через категории абстрактного и конкретного.

Ключевые слова: право, методология юридической науки, методы научного познания, диалектика, категория абстрактного, категория конкретного.

Abstract. The purpose of the scientific article is to study the modern methodological principles of the study of law. It is substantiated that, any system of knowledge has its own methodological means, from the rational development of which the progress of this science largely depends. It is noted that the study of the subject should begin with its mature form, when its essential aspects are sufficiently developed and that on the basis of studying the developed state of the subject given initial determination of its essence. There is a need for knowledge of the subject in terms of both the versatility of its coverage and the depth of penetration into its essence through the categories of abstract and concrete.

Key words: law, methodology of legal science, methods of scientific cognition, dialectics, category of abstract, category of concrete.

Тенденція до самопізнання, до осмислення власного методологічного підґрунтя є яскраво вираженим аспектом сучасного правознавства. Бурхливий процес інтеграції і диференціації наук, взаємопроникнення засобів і методів різних галузей знань ставлять учених перед необхідністю аналізу логічних

основ і розробки методології конкретних наук. Як правило, методологічна функція визнається лише у загальній теорії держави і права. Тим часом аналіз науки свідчить про те, що можна в кожній науці виділити взаємопов'язані компоненти: систему знань і систему методів їх збільшення. Інакше кажучи, будь-яка система знань має власні методологічні засоби, від раціональної розробки яких багато в чому залежить прогрес цієї науки.

Проблема методології досить інтенсивно досліджується останнім часом як в загальній теорії держави і права, так і в галузевих юридичних науках. Але немає, мабуть, іншої проблеми в юридичній науці, за якою існує така кількість різноманітних думок і суджень.

У юридичній літературі відійшли від уявлень про методологію як використання (застосування) тільки методу діалектики. Методологія юридичної науки розглядається як більш складне утворення, що включає в себе метод діалектики загальнонаукові і приватнонаукові методи правопізнання.

Метод являє собою систему різних пізнавальних засобів і прийомів, організованих в певному порядку для проведення дослідження.

Абстракція в самій загальній формі являє собою уявний образ, який ми створюємо про який-небудь предмет або окрему його сторону. У процесі абстрагування використовуються різні прийоми, що ведуть до отримання знання про даний об'єкт. До їх числа відносяться спостереження, порівняння, аналіз і синтез, індукція і дедукція тощо. Приватнонаукові методи юридичної науки склалися стосовно характерних особливостей її об'єкта – державно-правових явищ суспільства.

Методологія юридичної науки, що являє собою певне системне утворення, повинна визначатися як системою сформованих знань, так і особливостями процесу пізнання державно-правових явищ. Використання тих чи інших методологічних засобів вимагає знання специфіки досліджуваного об'єкта, інакше кажучи, найважливіші теоретичні положення і конструкції юридичної науки визначають позиції, установки і підходи до процесу досліджень. Ці теоретичні положення виступають як спеціально-наукові принципи правопізнання. Якщо це не враховувати в належній мірі, то методологія постає у вигляді системи зовнішніх вимог, які використовуються в процесі дослідження незалежно від специфіки досліджуваного об'єкта і від тих знань, у яких ця специфіка зафіксована. Тому до методологічних слід відносити і загально-теоретичні принципи правової науки, її основні ідеї.

Юридична наука є досить розгалуженою системою наук, до якої входять і фундаментальні знання про державу і право, й історичні дисципліни, і різні науки галузевого і прикладного характеру. Кожна з них має свої методи і способи підходу до дослідження об'єктів своєї предметної сфери. Але саме теорія держави і права, що вивчає загальні закономірності державно-правових явищ, набуває спеціального методологічного значення по відношенню до галузевих та інших юридичних наук. І хоча спеціальні правові дисципліни мають свої методи дослідження, а в ряді випадків їх теоретичні розробки можуть набувати загального для всієї системи юридичних наук значення, однак

саме загальнотеоретичні принципи, укладені в теорії держави і права, входять в методологію юридичної науки. Відповідно до цього методологію юридичної науки можна визначити як застосування обумовленої теоретичними принципами загальної теорії держави і права системи спеціальних методів дослідження державно-правових явищ.

На шляху від живого споглядання до абстрактного мислення необхідним етапом пізнання є емпіричні дослідження. На цьому ступені пізнання виявляються зовнішні ознаки явищ у вигляді емпіричних фактів. Об'єкт, що володіє нескінченною безліччю властивостей і відносин – зовнішніх проявів своєї суті, відбивається за допомогою безлічі фактів, які, будучи виявлені й оброблені в процесі наукового дослідження, входять до емпіричного базису науки. У логіко-гносеологічному плані факти являють собою обґрунтоване знання, яке отримане шляхом опису окремих фрагментів дійсності в певному просторово-часовому інтервалі.

Факти, що входять до емпіричного базису юридичної науки, умовно поділяються на дві групи. Першу групу становить «правовий матеріал», до якого відносяться дані, що стосуються змісту правових норм, практики їх застосування, правотворчої діяльності. Друга група – «соціологічний матеріал», що включає в себе фактичні дані про реальну поведінку людей і їх колективів у сфері дії права. Залежно від цілей і завдань правового дослідження для збору й аналізу фактичних даних в юридичній науці використовуються методи: спеціально-юридичний, порівняльно-правовий, статистичний. Особлива роль тут належить конкретно-соціологічним дослідженням.

Використання спеціально-юридичного методу обумовлено об'єктивною властивістю права – його формальною визначеністю. Спеціально-юридичний метод означає особливу систему обробки й аналізу змісту чинних норм права та юридичної практики. Він включає в себе:

- 1) опис норм права, юридичної практики;
- 2) встановлення юридичних ознак правових явищ, вироблення понять і визначень в коротких формулах;
- 3) класифікацію правових явищ;
- 4) встановлення їх природи з точки зору правових конструкцій, загальних положень юридичної науки;
- 5) їх пояснення під кутом зору юридичних теорій і концепцій.

Важливість і необхідність використання спеціально-юридичного аналізу в правопізнанні обумовлена специфікою предмета юридичної науки, що пов'язана з нормативною системою.

В основі методу порівняльного вивчення права лежить аналіз, спрямований на встановлення тотожних або відмінних одна від одної ознак досліджуваних явищ. Однак такий формально-логічний аналіз – лише передумова теоретичного пізнання. На даній стадії виявляються зовнішні ознаки явищ, які фіксуються в поняттях у їх найпростішій формі. Це теоретичні поняття першого порядку, бо виражають результати безпосередніх спостережень. Особливого значення тут набуває порівняння. В результаті цього встановлю-

ється щось спільне, що притаманне двом або декільком об'єктам, а розкриття загального, повторюваного є вже сходинкою до пізнання закону. Завдання виявлення законів, сутності досліджуваного явища не може бути поставлене перед порівняльним методом вивчення права.

Порівняльний метод відноситься до емпіричних методів правопізнання й особливого значення набуває при вивченні чинного законодавства, при аналізі фактичного матеріалу і зовні виражених даних. Тут вирішуються, головним чином, практичні завдання вдосконалення законодавства, проблеми зближення й уніфікації правових форм. Об'єкти такого порівняння можуть бути міжтипними, коли вони відносяться до різних типів права; внутрішньотиповими – при порівнянні в межах одного історичного типу. До останніх примикають об'єкти правових систем федеративної держави.

Порівняльне дослідження законодавства не може бути обмежене зіставленням правових актів і виявленням формальної подібності та відмінності між ними. Реальні результати можуть бути отримані лише при одночасному вивченні відповідної правозастосовної практики. І в цьому полягає складна логіка наукового аналізу в порівняльно-правовому дослідженні. Тут зіставляється, вивчається порівняльний нормативний матеріал, у процесі чого використовуються різні формально-логічні прийоми і способи тлумачення норм права. Потім проводиться оцінка даних, отриманих у результаті порівняльного аналізу. Статистичні дані правозастосовної практики однобічні і в силу цього є недостатніми для всебічної оцінки порівнюваних нормативних актів, оскільки об'єкт її вивчення головним чином – протиправна поведінка. Тим часом право регулює, насамперед, позитивну поведінку, і відповідно необхідно вивчати правомірні вчинки, тобто тут повинен поєднуватися порівняльно-юридичний аналіз із соціологічним. Тому отримані в результаті порівняльного аналізу дані закономірно припускають оцінку їх з точки зору ефективності. Ефективність дії правових норм – необхідний критерій оцінки при вирішенні завдань удосконалення законодавства.

Використання статистичних методів у суспільних науках має об'єктивну основу, оскільки характер дії соціальних закономірностей, які проявляються як статистичні тенденції, не може бути зафіксований у вигляді динамічних законів.

З точки зору статистичних закономірностей, що характеризують соціальні процеси (тенденція злочинності, статистика шлюбів і розлучень і т.д.), акти поведінки окремих осіб не можуть бути пояснені безпосередньо дією цих закономірностей. Такі акти поведінки виглядають як випадкові. У той же час загальні дані, що характеризують сукупність цих явищ, відрізняються відносною стійкістю і в певних межах передбачувані.

Правова статистика в даний час поділяється на дві відносно самостійні галузі: кримінально-правову статистику, що має своїм безпосереднім об'єктом кількісну сторону злочинності та заходи щодо її попередження, і цивільно-правову статистику, безпосереднім об'єктом якої є кількісна сторона цивільних правовідносин, які є предметом розгляду суду і нотаріату.

Статистичні дослідження будь-яких соціальних процесів повинні ґрунтуватися на всебічному аналізі їх матеріальної природи. Правова статистика у своєму аналізі спирається на теоретичні розробки і висновки цивільного і кримінального права, процесу і особливо кримінології, що вивчає якісні особливості злочинності, її стадії, а також заходи щодо її попередження.

Перевагою правової статистики є те, що вона дозволяє детально фіксувати багато сторін правової дійсності. Обмеженість правової статистики полягає в тому, що на цей час вона враховує не всі злочинні прояви, а лише ті, які виявлені і з приводу яких велося розслідування і кримінальне судочинство, так само, як і не всі виниклі правовідносини та спори про право (трудові, сімейні, житлові тощо), а лише ті з них, які послужили підставою для звернення до суду.

Тим самим у правовій статистиці, як правило, відображена лише негативна сторона правового регулювання і при цьому недостатньо повно.

Статистичні закономірності, які виявляються, дають особливі статистичні факти, знання певних тенденцій суспільного розвитку. Однак, пізнаючи статистичні закономірності, ми ще не розкриваємо глибинних зв'язків і взаємозв'язків соціально-правових явищ. Внутрішні, приховані від нас властивості явищ і процесів об'єктивного світу, їх найважливіші зв'язки і відносини пізнаються тільки в процесі абстрактного, науково-теоретичного знання, що спирається на матеріалістичну діалектику.

До методології вивчення права слід віднести і засоби, методи, шляхи дослідження, властиві емпіричній соціології (конкретно-соціологічному аналізу), які зараз набувають все більшого значення.

Про метод конкретно-соціологічного аналізу мова попереду, але тут з самого початку важливо визначити зв'язок засобів і способів пізнання, властивих цьому аналізу, що здійснюється за допомогою інших спеціальних методів вивчення сфери права.

Перш за все ясно, що без статистичної обробки даних неможливо здійснювати соціальні дослідження. Вельми перспективним є поєднання результатів таких досліджень з результатами порівняльного аналізу правових систем і переважно застосування права. Слід особливо обумовити зв'язок традиційних методів юридичної науки і методів конкретно-соціологічного дослідження. З одного боку, вся юридична специфіка правових актів і відносин знаходить свій чіткий прояв лише в результаті застосування методів формально-логічного характеру, а, не враховуючи специфіку юридичної дійсності, не можна успішно здійснювати і комплексні конкретно-соціальні дослідження у сфері права. З іншого боку, самі по собі традиційні методи юриспруденції не могли вивести нас за межі правової форми суспільних відносин. Для цього останні треба піддати конкретно-соціологічному аналізу.

В результаті застосування зазначених та інших приватних методів дослідження виникає первинна форма наукового знання, безпосередньо пов'язана з правовою практикою – емпіричне знання. Емпіричне правопізнання не зводиться лише до безпосереднього встановлення і фіксації фактичних

даних, а включає в себе досить складні форми логічної їх обробки. В результаті розкриваються об'єктивні взаємозв'язки між окремими сторонами правових явищ, окремими явищами і встановлюються емпіричні закономірності. За формою емпіричні закономірності являють собою зв'язок емпіричних понять, які фіксують зовнішні ознаки і особливості правових явищ.

«Усередині» емпіричного знання є різні рівні. Верхній рівень емпіричного знання можна вважати емпіричною теорією. Будучи вищою формою емпіричного знання, ця теорія є сукупністю емпіричних понять і законів. Вона служить відомою основою, точніше, відправним пунктом системи наукового знання для переходу до теоретичного знання і знання глибинних закономірностей права.

Емпіричне знання, перш за все емпірична теорія, виступає необхідною передумовою сходження від абстрактного до конкретного, характерною для будь-якої науки діалектичного шляху засвоєння глибинних якостей, суті і теоретичних законів даного явища, що володіють найвищою формою узагальнення і часом розкривають об'єкт із зовсім несподіваного боку, по-новому.

Кожне емпіричне дослідження пов'язане лише з однією ділянкою, моментом всієї соціально-правової реальності. В результаті емпіричне знання фіксує різноманітність явищ, як би позбавлених внутрішньої єдності, взаємозв'язку. Кожне з них постає як щось відокремлене, живе самостійним життям. І лише в процесі теоретичного пізнання знімається удавана «самостійність» одиничних, окремих явищ, розкривається їх внутрішня єдність, сутність як субстанційна основа різних форм її прояву, саме та сутність, яка не збігається, не тотожна явищу і «спростовує» чисто емпіричне знання.

Узагальнення емпіричних фактів і справді наукове пояснення їх як проявів єдиної сутності є вже завдання теоретичного пізнання.

У процесі теоретичного пізнання розкривається цілісність явищ. Тут предмет повинен бути розглянутий не тільки з боку абстрактної визначеності окремих його сторін і не тільки сам по собі, у своїй відособленості, а у зв'язках і відносинах з іншими предметами, тобто як елемент іншої, більш широкої системи. Визначити сутність того чи іншого явища – означає показати його місце і значення у складі цілого, розкрити його як особливе вираження і прояв загального.

Ось чому застосування в юридичній науці приватних методів, в тому числі техніки та процедур конкретно-соціологічного вивчення права, виявляється поставленим на марксистський фундамент тільки тоді, коли отримані на емпіричному рівні дані піддаються переробці на теоретичному рівні шляхом сходження від абстрактного (емпіричного узагальнення) до конкретного (теоретичного узагальнення).

Сходження від абстрактного до конкретного є і єдино можливим способом теоретичного освоєння дійсності, який дозволяє перейти від емпіричного опису явищ до їх теоретичного розуміння, бо зрозуміти, тобто відобразити в понятті ту чи іншу сферу явищ, – значить поставити ці явища в належний зв'язок, простежити об'єктивно необхідні взаємини, взаємозалеж-

ності між ними. Розгортання діалектичних категорій правопізнання відбувається вже відповідно до об'єктивної логіки розвитку юридичної дійсності. По ходу цього руху кожна категорія і закон наукової теорії знаходять своє обґрунтування з точки зору всього процесу розвитку суспільства і права.

Дослідження предмета повинно починатися зі зрілої його форми, коли істотні його сторони досить розвинені. На основі вивчення розвиненого стану предмета даються початкові визначення його сутності. Ці визначення носять абстрактний характер, вони недостатньо глибокі, але необхідні як нитка в дослідженні історичного процесу розвитку предмета. Вищий ступінь розвитку предмета містить відтворення в мисленні сутності того чи іншого явища і є одночасно розтином його історії; теорія предмета не може не бути і його історією.

Абстрактне і конкретне – категорії, вироблені для відображення зміни пізнання предмета у відношенні як багатосторонності його охоплення, так і глибини проникнення в його сутність. Конкретне і абстрактне – не абсолютні, а відносні показники знання. Категорія «конкретне» використовується зазвичай у двох сенсах. По-перше, під конкретним розуміється сама дійсність, сам об'єкт, взятий у різноманітті своїх властивостей і відносин. По-друге, категорією «конкретне» користуються для позначення багатостороннього, всебічного теоретичного знання.

Початкове поняття має відображати генетично вихідне правове явище, реально-історичний початок виникнення і становлення права, вирушаючи від якого можна розвинути всю систему теоретичного визначення права. Це поняття виступає як найпростіше поняття, що містить як би в згорнутому вигляді всі суперечності, що визначають подальше становлення розвиненої конкретності. Труднощі визначення цієї «клітинки» полягають в тому, що нова якість, що виникає в розвитку, не містилася в початкових елементах. Але ж «з нічого» нічого не виникає, значить, нове все ж якось містилося в старому. Ця нова якість виникає в процесі історичного розвитку, тому поза розглядом дійсної історії неможливо визначити вихідну абстракцію.

Вихідним пунктом може бути, очевидно, конкретне правовідношення. Останнє в генетичному плані передує іншим юридичним явищам і, разом з тим, у сучасних правових системах виявляється найважливішим і специфічним шляхом реалізації права, засобом правового регулювання суспільних відносин, результатом впливу правових установок на суспільні відносини.

Визнання конкретних правовідносин вихідним пунктом сходження від абстрактного до конкретного особливо важливо.

Справа в тому, що конкретно-соціологічні дослідження найбільше пов'язані з аналізом правовідносин, дій їх суб'єктів. Емпірична соціологія права найкраще здатна здійснити реальний аналіз соціального змісту юридичних відносин і зв'язків між відповідними суб'єктами. Саме тут створюються ті емпіричні поняття і визначення, які найточніше відображають конкретні факти дійсності і які водночас підлягають подальшій теоретичній інтерпретації.

Проблема сходження від абстрактного до конкретного, виявлення початкової «клітинки» теоретичного аналізу полягає в даному випадку лише в тому, щоб звернути увагу на наступне. По-перше, викладені в подальшому методи конкретно-соціологічного аналізу сфери права слід сприймати як один з елементів складної структури методології юридичної науки, одного засобу вивчення юридичної реальності. По-друге, ці методи слід використовувати в поєднанні з іншими приватними методами дослідження права, властивими юридичній науці. І, нарешті, по-третє, результати емпіричного аналізу права, в тому числі й емпіричні узагальнення і закономірності, не можна абсолютизувати, а тим більше вважати «вінцем» наукового пізнання правової дійсності. Вони лише слугують або мають слугувати тією початковою «клітинкою», від якої відправляється теоретичний рівень знання, використовуючи який можна далі розвивати правову теорію і практику, вдосконалювати законодавство і правосуддя.

Література

1. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов. – М., 2008. – 520 с.;
2. Соколова А.К. Методологические основы исследования, формирования и развития флористического права Украины / А.К. Соколова. – К., 2014. – 288 с.;
3. Жерёбкин В.Е. Логический анализ понятий права / В.Е. Жерёбкин. – К., 1976. – 150 с.;
4. Мусаева Д.Ю. О методологии правового исследования / Д.Ю. Мусаева. – М., 2014. – 360 с.;
5. Морозов П.Е. Методология научного исследования в сфере трудового права / П.Е. Морозов. – М., 2016. – 132 с.;
6. Гетьман И.В. Методологические предпосылки возникновения актуальных подходов к пониманию права / И.В. Гетьман. – Х., 2014. – 440 с.;
7. Станько И.Я. Методологические основы исследования философско-правовой модели синергии правовых систем Украины и ЕС / И.Я. Станько. – Л., 2016. – 240 с.